

UDK 94-(479-24)

**AZƏRBAYCAN SSR-DƏ XALQ TƏSƏRRÜFATININ BƏRPASI
(1925-1926-CI İLLƏR)**

S.Q.MƏHƏRRƏMOV
Sumqayıt Dövlət Universiteti
samir.maharramov01@gmail.com

1925-1926-cı illərdə Azərbaycanda əkin sahələri xeyli dərəcədə artmışdı. Texniki bitkilər və heyvandarlıq sahəsində xeyli inkişaf nəzərə çarpırdı. Bakıya başlıca yanacaq mənbəyi kimi baxan Sovet hökuməti neft sənayesini diqqət mərkəzində saxlamışdı. Bu istehsalın həmin sahəsinin inkişafına səbəb olmuşdu.

Açar sözlər: Xalq təsərrüfatı, kəndli, suvarma sistemi, tütün istehsalı, ipəkçilik, texniki təchizat

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində görülən tədbirlərə baxmayaraq hələ də sənaye və kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmaq mümkün olmamışdı. Kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi olan taxıl məhsullarının istehsalı bu mənada xüsusi diqqət ayrılan sahələrdən idi. Buna görə də kəndli təsərrüfatının düşdüyü ağır durumdan xilas edilməsi, onun öz əməyinə marağının artırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülür. Kəndlilərin toxumluq buğda və kənd təsərrüfatı alətləri ilə təmin olunması məqsədilə 1925-ci ildə kəndliləri 400 min pud toxumluq buğda və lazımı kənd-təsərrüfatı inventarı ilə təmin edilməsi qərara alınmışdı.

Bütün əkin sahələrinin 4,5 faizini, yəni 40 min desyatin sahəni əkin bitkiləri tuturdu. Həmin ildə hər desyatından 55 pud arpa, 50 pud buğda alınmışdı. Ümumilikdə isə həmin il Azərbaycan SSR-də 26239037 pud buğda, 13604942 pud arpa əldə olunmuşdu. Respublika əhalisinin illik buğda ehtiyacı 29961373 pud idi ki, göründüyü kimi əhalinin illik tələbatının ödənilməsi üçün 3722336 pud buğda çatmırdı. Arpa istehsalında da analoji vəziyyət mövcud idi. Nəzərə alsaq ki, əhalinin illik arpayı olan tələbatı 16969698 pud idi ki, burada da çatışmazlıq mövcud idi ki, həmin rəqəm 3364756 pud təşkil edirdi. Ümumilikdə isə Respublika əhalisinin illik arpa və buğda tələbatının ödənilməsi üçün 7087092 pud arpa və buğda çatmırdı [12].

Qəzalar üzrə buğda və arpanın məhsuldarlığı və əhalinin bu məhsula olan tələbatını göstərən rəqəmlərə diqqət etdikdə aşağıdakı mənzərəni alırıq:

belə ki, bu rəqəm Ağdam qəzasında (1049407 pud); Ağdaş (117448 pud); Bakı (-4032331 pud); Gəncə (-229334 pud); Göyçay (-663404 pud); Cəbrayıl (74713 pud); Zaqatala (-692459 pud); Qazax (-1263461 pud); Quba (5644461 pud); Kürdüstan (-714610 pud); Lənkəran (-1630739 pud); Naxçıvan (-416995 pud); Dağlıq Qarabağ (-2125644 pud); Nuxa (-1021074 pud); Səlyan (-44957 pud); Şəmkir (-920720 pud); Şamaxı (-193968 pud) pud təşkil etmişdi. Bu rəqəmlərdən görünür ki, yalnız 4 qəza – Ağdam, Ağdaş, Cəbrayıl və Quba qəzaları əlavə buğda və arpa ehtiyatına malikdirlər. Yerdə qalan 9 qəza isə buğda və arpa ehtiyac duyurdu. Buğdaya ehtiyac duyan qəzaların içərisində Bakı qəzası birinci yerdə gedirdi. Ardınca isə Dağlıq Qarabağ, Lənkəran, Qazax, Nuxa və daha az ehtiyac duyan Səlyan qəzaları gəlirdi [5]. Pambıq əkinin sahəsində isə bir qədər fərqli vəziyyət mövcud idi. Belə ki, 1925-ci ildə 116 min desyatın sahədə pambıq əkilmişdi, həmin ildə pambıq becərilməsi (əkin sahəsinin həcminə görə) müharibəyə qədərki səviyyəyə (114 min desyatın) çatır. Həmin il üçün pambıq istehsalından əldə olunan məhsuldarlıq orta səviyyədən yuxarı hesab olunmaqla Səlyan və Qazax rayonlarında orta hesabla hər desyatından əldə olunan məhsul 40-45 pud, Zubov və Petropavlovsk rayonlarında 35-40 pud, Ucar və Göyçayda 40-45 pud, Ağdaş və Gəncədə 45-50 pud, Qarabağda 50-55 pud, Naxçıvanda 40-50 pud civarında olmuşdu. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1924-cü illə müqayisədə 1925-ci ildə 15-20 faiz artıq pambıq əldə olunmuşdu [5].

Tütün istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyəni ötüb keçmiş nadir sahələrdən idi. 1925-ci ildə tütün plantasiyalarının sahəsi artaraq 600 desyatınə çatmışdı. 1925-ci təsərrüfat ilində tütün əkin sahələrinin daha çox artımı Azərbaycanın əsas tütünçülük mərkəzinə çevrilmiş Quba qəzasında müşahidə olunur. Belə ki, bu qəzada tütün plantasiyalarının sahəsi 1924-cü ildəki 9 desyatından 1925-ci ildə 215 desyatınə çatmışdı. 1925-1926-cı təsərrüfat ilinə dair məlumata görə Azərbaycanda tütün istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyənin 325 faizini təşkil edirdi [2, 112]. 1925-ci ildə respublikadakı üzümlüklərin sahəsi 24 min desyatınə çatmaqla müharibədən əvvəlki səviyyəyə yaxınlaşdı.

1925-ci il üçün Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti kənd təsərrüfatı alətlərinin alınması məqsədilə 140 min rubl, kənd təsərrüfatı sahəsində təcrübələrin aparılması, seleksiya stansiyalarının təşkili üçün isə 300 min rubl ayırmışdı. Əhaliyə aqro yardımın göstərilməsi, aqronomların dəvət edilməsi, onların sayının 32-ə çatdırılması məqsədilə bundan əlavə xüsusi qərarla hər ay 5 min rubl vəsaitin ayrılması da nəzərdə tutulmuşdu [9].

Kənd təsərrüfatı bankı tərəfindən kəndli təsərrüfatları üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsi həyata keçirilirdi. Belə kreditlərin məbləği 1924-1925-ci təsərrüfat ilinin oktyabrın 1-ə kimi 592 min rubl təşkil etmişdi. 1925-ci ildə kəndlilərə tütün və pambıq üçün avans şəklində 6 milyon rubl verilmişdi. Həmin ildə Azərbaycan kənd təsərrüfatı bankı tərəfindən kəndlilərə verilmiş 3 milyon rublun 40 faizi iş heyvanının alınmasına, 10 faizi təsərrüfatların maşın

və kənd təsərrüfatı alətləri ilə təchizatına, 20 faizi toxumun əldə olunmasına, 20 faizi isə digər ehtiyaclar üçün sərf olunmuşdu [11].

1925-ci ildə əhalinin kənd təsərrüfatı alətləri ilə təminatına diqqət etdikdə aşağıdakı müqayisədən də aydın şəkildə görmək olur ki, keçən müddətdə kəndin texniki təchizatı məsələsi istənilən səviyyədə olmamışdı. Belə ki, əgər 1921-ci ildə respublikada 30 min dəmir kotan, 6 min dəmir xış, 6 min digər kənd təsərrüfatı maşını və aləti var idisə, 1925-ci ildə dəmir kotanların sayı 45 minə, dəmir xış 10 minə, digər kənd təsərrüfatı maşın və alətlərin sayı isə 10 minə çatmışdı [11]. 1922-ci illə müqayisədə 1925-ci ildə Azərbaycan Dövlət kənd təsərrüfatı maşın və alətlərin anbarından kəndlilərə paylanan alətlərdən malanın sayı 13 dəfə, kotan 5 dəfə, taxıldöyən 4 dəfə, kultivatorların sayı isə 1,5 dəfə artmışdı. 1925-ci ildə kəndə verilən kotanların sayı 4500-ə bərabər olmuşdu [6].

Bərpa dövründə maldarlıqda da müəyyən qədər irəliləyiş baş verir. Artıq 1925-ci ilin axırlarına doğru mal-qara müharibədən əvvəlki səviyyə ilə müqayisədə 53,6 faiz artmış, 22 min təsərrüfat iş heyvanı əldə etmişdi [14, 173]. Lakin bütövlükdə mal-qaranın sayı müharibədən əvvəlki səviyyəyə hələ çatmamış, 1925-ci ildə müharibəyə qədərki göstəricinin 83,6 faizini təşkil etmişdi [6]. Aşağıdakı cədvəldə 1925-ci ildə maldarlığın inkişaf tempi bu sahənin 1914-cü il səviyyəsi ilə müqayisəli şəkildə verilmişdir (maldarlığın faizlə inkişaf göstəricisi) (2-ci cədvəl) [11].

Cədvəl 1

Maldarlığın inkişaf səviyyəsi (faizlə)

İllər	1914-cü il	1925-ci il
Atlar	100	85,0
İribuynuzlu mal	100	96,0
Camış	100	125,0
Qoyun	100	69,0
Keçi	100	119,0
Digər növ mal-qara	100	110,0

Cədvəldən də göründüyü kimi heyvandarlıqda camış, keçi və iribuynuzlu mal-qarada bərpa tempi daha sürətli olmaqla, qoyunlarda bu proses əksinə çox ləng gedirdi. Hevandarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə Xalq Torpaq Komissarlığı tərəfindən zootexniki tədbirlər həyata keçirilirdi. Bu məqsədlə heyvandarlıqda elmi-tədqiqat işləri genişləndirilir, yeni merinos və at cinslərinin əldə olunması üçün yerlər təşkil olunurdu. Nəticədə əgər müharibəyə kimi Azərbaycanda Şəmkir qəzasının malakan və duxoborlar tərəfindən əsası qoyulmuş 150 min başdan artıq merinos növ qoyun var idisə, 1925-ci il üçün onların sayı cəmi 4 min təşkil edirdi.

Tədqiq olunan dövrdə insanların güzəranı ilə bağlı verilən məlumatlar

da respublikanın iqtisadi durumu ilə bağlı təsəvvür yürütməyə imkan verir. 1925-ci ildə Azərbaycanda adambaşına düşən gəlir 46,1 rubl təşkil etmişdi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu rəqəm Gürcüstan SSR-də 29,6 rubl, Ermənistan SSR-də 30 rubl, ZSFSR-də 35,6 rubl, SSRİ-də isə 54,7 rubla bərabər idi [5]. Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri üzrə xalis gəlir isə aşağıdakı kimi olmuşdu: tarlaçılıqda - 44,72%, çəmən və otlaq sahələri üzrə - 2,98%, xüsusi sahələr üzrə 21,05%, heyvandarlıqda 27,63%, qeyri-torpaq sahələrindən gələn gəlirlər - 3,62% olmuşdur. İri heyvandarlıq təsərrüfatları istisna olmaqla bütün bu təsərrüfatlardan əvvəlki il ilə müqayisədə 8% az vəsait yığılmışdı [4, 125].

Görülən işlərin nəticəsi olaraq bərpa dövrünün sonuna kimi bir sıra sənaye müəssisələrinin iş fəaliyyətini bərpa etmək mümkün olmuşdu.

1924-1925-ci ildə respublikada elektrifikasiş gücü 71650 kilovata çatmışdı. 1914-cü ildə isə bu rəqəm 39300 kilovat idi [6].

Neft hasilatında baş vermiş canlanma onun emalı sahəsində də müsbət dəyişiklərlə müşahidə olunmuşdu. Lakin bununla belə 1921-1926-cı illərdə neft emalı sahəsində ildən ilə baş vermiş müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq o, müharibədən əvvəlki səviyyəyə çata bilməmiş, 1926-cı ildə emal olunan neftin həcmi 1913-cü il göstəricisinin yalnız 77,7 faizini təşkil etmişdi (2-ci cədvəl) [8].

Cədvəl 2

Neft emalı

illər	həcmi (min ton)
1921-1922	1976,5
1923-1924	2368,6
1925-1926	3481

Qaz hasilatına gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, 1924-1925-ci ilə qədər Bakıda ildə 1,5-1,7 milyon puda qədər qaz (əldə olunan qazı neftə çevirdikdə alınan rəqəm) əldə olunmuşdu. 1924-1925-ci təsərrüfat ilində əldə olunan qazın həcmi 5138 min pud, 1925-1926-cı təsərrüfat ilində isə 9266 min puda çatmaqla bu sahədə müharibəyə qədərki göstəricini 6 dəfə keçdi [8].

Azərbaycan neft sənayesində baş verən canlanma burada çalışan fəhlələrin sayının artımına gətirib çıxarmışdı. Neft sənayesində çalışan fəhlələrin sayı 1923-cü ildəki 23 min nəfərdən, 1925-ci ildə 50 min nəfərə çatmışdı [13, 73]. Fəqət bu artım əsasən Rusiya və Ukraynadan gəlmə fəhlələrin hesabına baş vermişdi. “Yerliləşdirmə” (“korenizasiya”) siyasətinə rəğmən, milli ixtisaslı fəhlələrin hazırlanması qeyri-qənaətbəxş idi. Məsələn, 1921-ci ildə neft sənayesində 4151 nəfər azərbaycanlı çalışırdısa (onlardan 2972 fəhlə), 1925-ci ildə onların sayı 5271 nəfərə (4504 fəhlə) çatmışdı (bu rəqəmlərə İrandan gəlmiş və mütləq əksəriyyətini azərbaycanlıların təşkil

etdiyi fəhlələrin sayı daxil deyil) [13, 76-77].

Belə vəziyyətin səbəblərindən biri də Mərkəzin göndərdiyi rəhbər işçilərin, o cümlədən “Azərneft” rəisi A.P.Serebrovskinin inzibati-amirlik siyasəti idi. Serebrovski ilə daim mübarizə aparan Nərimanov yazırdı ki, “əgər indi Neftkomun və Baksovetin qulluqçularının tərkibinə nəzər salınarsa, onda qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gəlir. Yerli müsəlman mühəndislər və ümumiyyətlə, ziyalılar alver edir, bu müəssisələr isə rus, erməni və yəhudilərlə doldurulmuşdur”. Nərimanovun istinad etdiyi bilgilərə əsasən, fabrikin zavod şagirdlik (FZŞ) məktəblərində 1192 rus balası oxuduğu halda, cəmi 26 azərbaycanlı peşə təhsili alırdı [3, 440]. Məhz Nərimanov kimi xadimlərin fəaliyyəti nəticəsində 1924-cü ildə fabrikin zavod şagirdlik məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı gənclərin sayını 40%-ə qaldırmaq mümkün oldu.

Neft quyularının qazılmasında yeni texnologiyanın tətbiqi də neft sənayesinin sürətli tempə artımını təmin edən başlıca amil idi. Artıq 1924-1925-ci təsərrüfat ilində qazıma işlərinin yarısı burma qazıma üsulu ilə aparılmışdı. Belə ki, həmin vaxt aparılmış 122023 metr dərinliyindəki qazıma işlərinin 67140 metri (55 faizi) qazıma burma üsulu ilə aparılmışdı. Nəticədə artıq 1925-1926-cı təsərrüfat ilində quyuların qazılmasında 1913-cü il səviyyəsini ötüb keçmək mümkün olmuşdu. Əgər 1913-cü ildə 171774 metr dərinlikdə qazıma işləri aparılmışdısa, 1925-1926-cı illərdə bu rəqəm 202985 metrə (bunun 128270 metri, 63,3 faizi qazıma burma üsulunun payına düşürdü) çatmışdı [7].

Qazıma işlərinin dərin nasos və kompressor (havayı, buxarı, qazları sıxmaq üçün maşın - S.M.) vasitəsilə aparılması onların sayında baş verməsinin başlıca səbəbi idi. 1925-ci ildə istismarda olan 2257 quyunun 797-ci mənz bu üsulların tətbiqi olunduğu quyular idi.

İpəkçilikdəki vəziyyət də ürəkəçən olmasa da həyata keçirilmiş müxtəlif tədbirlərlə barama istehsalının ildən-ilə genişlənməsi müşahidə olunur. Bu ilk növbədə kumdarların sağlam barama qurdu toxumu ilə təmin edilməsi kimi həmin sahədə həyata keçirilmiş tədbirlərlə bağlı idi. Əgər 1924-cü ildə kumdarlara 70 min qutudan artıq barama toxumu paylanmışdısa, 1925-ci il üçün bu rəqəm 93 min qutuya çatdırmaq planlaşdırılmışdı ki, onun 80 min qutusu xaricdən gətirilmə, 8 min qutusu yerli stansiyalarda hazırlanan, 5 min qutu isə Dağlıq Qarabağda yerləşmiş italyan firması “Çiçe”də hazırlanmış toxum təşkil etməli idi [10]. Lakin bununla belə 1925-ci ildə Azərbaycanda barama istehsalı 1913-cü il səviyyəsinin 50 faizini təşkil etmişdi. Belə ki, 1925-ci ildə yaş barama toplanması 1913-cü il səviyyəsinin yalnız 50 faizinə çatmışdı.

Təsərrüfatların kollektiv təsərrüfatlarda birləşdirilməsi işinə xüsusi fikir verilməsinə baxmayaraq bu işdə də çoxsaylı çatışmazlıqlar mövcud idi. 1925-ci il sentyabrın 1-ə olan məlumata görə Köybirliyinin tərkibinə 8 artel, 2 kommuna, 87 kredit, 5 şərəbçilik, 7 südçülük, 4 bostançılıq, 3 tütünçülük və bağçılıq, 15 balıqçılıq, 37 suvarma, 8 maşın, 2 pambıqçılıq kooperativi daxil

idi [1].

Kənd təsərrüfatı artelləri əksər rayonları əhatə edirdisə, maşın şirkətləri pambıq və taxıl bitkilərinin əkilməsinin geniş yayıldığı tarlaçılıq rayonlarını, dirriçilik artelləri isə əsasən dağətəyi rayonları əhatə edirdi.

Azərbaycan SSR-də xalq təsərrüfatının bərpasının ilkin nəticələrini təhlil etdikdə aşağıdakı qənaətlərə gəlmək mümkündür:

Bərpa dövründə taxılçılıq sahəsində əkin sahələri müharibədən əvvəlki səviyyəni ötür keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan üzrə dörd qəza istisna olmaqla doqquz qəzada istehsal olunan arpa və buğda heç qəza əhalisinin tələbatının ödənilməsinə kifayət etmirdi;

Texniki bitkilərdən yalnız tütün istehsalı 1913-cü il səviyyəsini keçmişdi;

Heyvandarlığın inkişafında sovet hakimiyyətinin ilk illəri ilə müqayisədə müəyyən qədər irəliləyiş baş vermişdi. İribuynuzlu mal-qarada bərpa tempi daha sürətli olmaqla, xırdabuynuzlu mal-qarada bu proses əksinə daha ləng gedirdi;

Bakıya başlıca yanacaq mənbəyi kimi baxan Sovet hakimiyyəti üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən neft sənayesinin inkişaf etdirilməsində maraqlı olması bu sahənin inkişafına səbəb olmuşdu. Neft quyularının qazılmasında dərin nasos və kompressor kimi yeni üsul və texnologiyaların tətbiq olunması bu inkişafın əsasını təşkil etməklə artıq bərpa dövründə 1913-cü il səviyyəsini ötür keçmək mümkün olmuşdu;

İpəkçilikdəki vəziyyətlə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, həmin vaxta kimi 1921-ci illə müqayisədə ciddi artımın əldə olunmasına baxmayaraq, 1925-ci ildə bu sahədə 1913-cü il səviyyəsinin yalnız 50 faizinə çatmaq mümkün olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, f. 391, s. 1, iş 503, v. 3
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568, s.
3. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004,496, s.
4. Səməndərov S.S. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda vergi məsələlərinin ictimai-siyasi və iqtisadi fikirdə əks olunması. Azərbaycanın vergi jurnalı, 2012, №4, s. 117-134
5. TİEA, iş 1281, s. 16
6. TİEA, iş 1592, s. 129
7. TİEA, iş 2404, s. 43-44
8. TİEA, iş 2404, s. 46-47
9. TİEA, iş 3813, s. 14
10. TİEA, iş 53, s. 20
11. TİEA, iş 7502, s. 14
12. TİEA, iş 5107, s.17
13. Пятнадцать лет Азербайджанской нефтяной промышленности (1920-1935). Краткий статистический справочник. Баку-Москва: Нефтеиздат, 1935,80с.
14. Токаржевский Е.А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.). Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1956, 212 с.

**ВОССТАНОВЛЕНИЕ НАРОДНОЕ ХОЗЯЙСТВО
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (1925-1926)**

С.Г.МАГЕРРАМОВ

РЕЗЮМЕ

Посевные площади в Азербайджане значительно расширились в 1925-1926 годах. Было отмечено существенное увеличение сектора растущих технических заводов и животноводства. Советское правительство, рассматривающее Баку как основной источник топлива, удерживало нефтяную промышленность в центре внимания. Это вызвало развитие в этой части производства.

Ключевые слова: Народное хозяйство, крестьяне, ирригация, производство табака, шелководство, техническое оборудование

**RESTORATION OF NATIONAL ECONOMY IN AZERBAIJAN SSR
(1925-1926 YEARS)**

S.G.MAHARRAMOV

SUMMARY

The sown areas were significantly expanded in Azerbaijan in the 1925-1926 years. There was noticed a substantial increase in the sector of the growing of technical plants and cattle-breeding. The Soviet government, which hailed Baku as the main fuel source, kept the oil industry in the spotlight. It caused development in this part of manufacturing.

Key words: Farming, peasant, irrigation, tobacco production, silkworming, technical equipment